

Research Paper

Representation of the role of the angel in coffeehouse paintings and contemporary painting

Rahbar, Ramak¹, Ardalani, Hossein^{2*}

1. PhD Student of Comparative and Analytical History of Islamic Art, Tehran Markaz Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Department of Art Philosophy, Faculty of Art and Architecture, Hamadan Branch, Islamic Azad University, Hamadan, Iran

<https://doi.org/10.22034/scart.2025.141299.1527>

Received: May 14, 2024

Accepted: January 1, 2025

Available online: June 22, 2025

Keywords: Religious components, representation of the angel map, coffee house painting curtains, contemporary painting

Abstract

The present study analyzes the influence of religious elements on the representation of the role of angels in coffeehouse paintings and contemporary Iranian painting. The necessity of addressing this issue stems from the importance of symbolism as one of the most effective means of conveying meaning, which has always been of interest to Islamic artists. In the common practice of Islamic societies, angels are imaginary beings that have been represented in various ways in the literature, legends, and national and religious stories of the people of these societies. Therefore, images and paintings of angels contain codes and implications that represent the ways in which people think about celestial beings at different times. The present study aims to study the different types of images of angels in coffeehouse paintings and in contemporary Iranian painting using the qualitative content analysis method. The field of study includes coffeehouse paintings from the Qajar and early Pahlavi periods in museums, as well as contemporary paintings that depict the role of an angel. The selection of these works was based on three criteria: "the explicit or symbolic presence of the angel in the work", "the originality of the work", and "the diversity of time and place to cover historical and cultural changes". The results of the study show that, in appearance, Islamic angels have a human-like, realistic appearance with common characteristics, but the artist, except in certain periods, did not assign gender to them. In this respect, angels are represented in a sacred aura. Angels show a view of the inside of man and help man in his struggle with his own soul. In some works, angels in the role of angels of justice are mostly depicted with closed eyes and swords in hand, and are always fighting the forces of evil, but in some works they are also depicted as young women. The results also indicate that despite the sanctity of angels and their place in all religions, the representation of the role of angels in the Islamic worldview has changed in accordance with the prevailing atmosphere and artistic approaches of each period, and gradually the sacred aspect of angels has faded and their material and human aspects have become prominent.

Rahbar, R. & Ardalani, H. (2025). Representation of the role of the angel in coffeehouse paintings and contemporary painting. *Sociology of Culture and Art*, 7 (2), 126-144.

Corresponding author: Hossein Ardalani

Address: Faculty of Art and Architecture, Hamadan Branch, Islamic Azad University, Hamadan, Iran

Email: h.ardalani@iauh.ac.ir

Extended Abstract

1- Introduction

The art of painting has always been one of the most original and attractive ways of artistic and creative expression. Artists from the past times until today have tried to show their feelings, ideas and ideals through painting. One of the interesting topics in contemporary art is the painting of an angel in the curtains of a coffeehouse painting, which can have a deep impact on the representation of the contemporary period. Considering that artists in every period of history show different cultural, social and religious influences in their works, examining the role of religion in the representation of the angel in the contemporary coffee house painting curtains can help a deeper and broader understanding of contemporary art. Studying the religious and heavenly themes depicted in religious arts or in all branches of religious art in the world, especially in Islamic religious arts, and discovering their hidden secrets, as well as discovering the differences and similarities between them, are always among the favorite subjects of art researchers. and this issue is of great importance regarding unreal or invisible beings from the eyes of humans, such as angels who were considered the link between the prophets and God, because each of the divine religions has meanings for them according to their own worldview. and presented certain concepts and used them in the creation of religious art. The visual and conceptual structure of angels, including the appearance characteristics of this role, their religious functions, the extraterrestrial character embodied in their faces, their symbolization and sometimes their semiotics, are among the important things related to the analysis of these motifs in different arts and periods. It is different. In all religions, an angel is an element that did not arise from the human mind, but is a creature created by God Almighty; A being that a person is not able to understand its existence. Considering that artists in every period of history show different cultural, social and religious influences in their works, therefore, examining the role of religion in the representation of the angel in the curtains of contemporary coffee house painting can help to understand to help in a deeper and broader way of contemporary painting. Therefore, in the present research, the researchers are looking to analyze the influence of religious components on the representation of the role of the angel in the curtains of coffeehouse painting and contemporary painting.

2- Methods

The approach of the current research is descriptive-analytical. The method of collecting materials was library and field method. After collecting and describing the desired data, the researcher, by describing and explaining these data, relying on the images of angels in the contemporary era, has sought to investigate and the process of formation - the appearance of the angel and to find the visual and structural effects of this role in the works of Muslim artists, and to The findings have been analyzed.

3- Findings

The obtained results indicate that despite the sanctity of the angel and its place in all religions, the representation of the role of the angel in the Islamic worldview has changed according to the ruling society as well as the artistic approaches of each period. The holy aspect of the angel has faded and even the angel has become material and human.

4- Discussion & Conclusion

As a result, it can be said that the presence of the angel in the images is an attempt to objectify a mediator between an unstable world and the visible world, and artists in every era have depicted angels in different ways based on their beliefs and beliefs, in general, there are many components. Because the religion and religious worldview, the ruling society and the existing social view, the high degree of sanctity of the role of the angel in the eyes of the religious artist, the available common materials and many other factors have influenced the representation of the role of the angel in Islamic arts. Also, according to the religious beliefs and world view among Muslims, as well as the different immaterial and material position of the angel in Islam, this role has been created and depicted in different ways in the eyes of the Islamic artist.

5- Funding

There is no funding support.

6- Authors' Contributions

All the stages of this research have been done jointly by the authors.

7- Conflict of Interests:

Authors declared no conflict of interest.

بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر

رامک رهبر^۱، حسین اردلانی^{۲*}

۱. دانشجوی دکترا تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. استادیار، گروه فلسفه هنر، دانشکده هنر و معماری، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران

<https://doi.org/10.22034/scart.2025.141299.1527>

چکیده

پژوهش حاضر به تحلیل تأثیر مولفه‌های دینی بر بازنمایی نقش فرشته در نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری دوران معاصر در ایران می‌پردازد. ضرورت پرداختن به این موضوع از اهمیت نمادگرایی به عنوان یکی از موثرترین ابزارهای انتقال معنا نشأت می‌گیرد که همواره مورد توجه هنرمندان اسلامی بوده است. در عرف عام جوامع اسلامی، فرشتگان موجوداتی تخیلی هستند که در ادبیات، افسانه‌ها و داستان‌های ملی و مذهبی مردمان این جوامع به انحاء مختلف بازنمایی شده‌اند. از این رو تصاویر و نقاشی‌های فرشتگان حاوی رمزگان و دلالت‌هایی‌اند که معرف شیوه‌های اندیشیدن آدمیان در برهه‌های متفاوت در باب موجودات آسمانی هستند. پژوهش حاضر در صدد است گونه‌های مختلف تصاویر فرشتگان در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای و نیز در نگارگری ایرانی در دوران معاصر را با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی مطالعه کند. میدان مطالعه مشتمل است بر پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای مربوط به دوره قاجار و پهلوی اول موجود در موزه‌ها و نیز آثار نگارگری معاصر که نقش فرشته را بازنمایی کرده‌اند. انتخاب این آثار بر مبنای سه ملاک «حضور آشکار یا نمادین نقش فرشته در اثر»، «اصالت اثر» و «تنوع زمانی و مکانی برای پوشش دگرگونی‌های تاریخی - فرهنگی» انجام گرفته است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که به لحاظ ظاهری، فرشته‌های اسلامی نمایی انسان‌گونه، واقع‌گرا و با خصوصیات معمول دارند اما هنرمند، جز در دوره‌هایی خاص، برای آنان جنسیت قائل نشده است. فرشته‌ها از این حیث در هاله‌ای مقدس بازنمود یافته‌اند. فرشتگان نمایی از درون انسان را به نمایش می‌گذارند و انسان را در جدال با نفس خویش یاری می‌کنند. در برخی آثار، فرشته‌ها در نقش فرشته عدالت اکثراً با چشمانی بسته و شمشیر به دست نمایانده شده و همیشه در حال نبرد با نیروی شر می‌باشند، اما در برخی آثار نیز آنان به صورت زنان جوانی نمایش داده شده‌اند. نتایج همچنین حکایت از آن دارد که با وجود تقدس فرشته و جایگاه آن در تمامی ادیان، بازنمایی نقش فرشته در جهان‌بینی اسلامی متناسب با فضای حاکم و نیز رویکردهای هنری هر دوره دچار تحول شده است و به تدریج جنبه قدسی فرشته کم‌رنگ شده و وجوه مادی و انسانی آن برجسته شده است.

تاریخ دریافت: ۲۵ اردیبهشت ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۲ دی ۱۴۰۳

انتشار آنلاین: ۱ تیر ۱۴۰۴

واژه‌های کلیدی: مؤلفه‌های دینی، بازنمایی نقشه فرشته، پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای، نگارگری معاصر

استناد: رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*.

۷ (۲)، ۱۲۶-۱۴۴.

* نویسنده مسئول: حسین اردلانی

نشانی: دانشکده هنر و معماری، واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان، ایران

پست الکترونیکی: h.ardalani@iauh.ac.ir

۱- مقدمه و بیان مسئله

هنر نقاشی همواره یکی از اصلی‌ترین و جذاب‌ترین شیوه‌های بیان هنرمندانه و خلاقانه بوده است. هنرمندان از دوران‌های گذشته تا به امروز تلاش کرده‌اند تا احساسات، ایده‌ها و آرمان‌های خویش را از طریق نقاشی به نمایش بگذارند (الکینز^۱، ۲۰۱۷: ۱۲۳). یکی از موضوعات جالب در هنر معاصر، نقاشی فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای است که می‌تواند تأثیرات عمیقی بر بازنمایی دوره معاصر داشته باشد. با توجه به اینکه هنرمندان در هر دوره‌ای از تاریخ، تأثیرات مختلف فرهنگی، اجتماعی و دینی را در آثار خود نمایان می‌کنند، بررسی نقش دین در بازنمایی فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای معاصر می‌تواند به فهم عمیق‌تر و گسترده‌تری از هنر معاصر کمک کند. مطالعه در مضامین دینی و آسمانی تصویرسازی شده در هنرهای ترئینی و یا در کلیه شاخه‌های هنر دینی در جهان و در بالاخص در هنرهای دینی اسلامی و کشف رازهای پنهان آنها و نیز کشف تفاوتها و شباهتهای میان آنها، همواره از موضوعات مورد علاقه محققان هنر بوده و این مساله درباره موجودات غیرواقعی و یا نامرئی از دید انسانها، نظیر فرشتگان که رابط بین انبیا و خداوند محسوب می‌شدند از اهمیت بالایی برخوردار می‌باشد، زیرا هر یک از ادیان الهی با توجه به جهان بینی خاص خود برای آنها معانی و مفاهیم خاصی را ارائه کرده و در خلق هنر دینی از آنها بهره جسته‌اند. ساختار تصویری و مفهومی فرشتگان از جمله ویژگی‌های ظاهری این نقش، کارکردهای مذهبی آنها، خصلت فرازمینی تجسم یافته در صور آنها، نمادپردازی و گاه نشانه شناسی آنان، از جمله موارد حائز اهمیت در ارتباط با واکاوی این نقوش در هنرهای مختلف و در ادوار مختلف می‌باشد (دیسانایکه^۲، ۲۰۱۹: ۷۶-۷۳). چرا که هر دوره از جهاتی متفاوت و متمایز از دوره‌های پیشین و پسین خود رویکردی نو را در تکنیک و مفهوم و بازنمایی نقش خود داشته است که در قیاس با سایر دوره‌ها در مفهوم، کارکرد و ویژگی‌های بصری، متفاوت است. این تمایز به ویژه با اثر پذیری دینی از هنر اسلامی شکل نوینی در بازنمایی این نقش داشته است و از آنجایی که این نقش پر تکرار قدمتی چندین هزارساله دارد و در هنرادیان مختلف حضوری همیشگی و متفاوت داشته است، بررسی نقش فرشته در هنر اسلامی میتواند شیوه‌های پرداخت بصری و کارکردهای متفاوت آن را تحت تاثیر دین روشن سازد (گریفیث و هانا^۳، ۲۰۲۰: ۶۷-۶۵). تصاویر و نقاشی‌های فرشته در هر هنر و دورانی از اهمیت بسیاری برخوردارند، چرا که هم این تصاویر حاوی رموز و اشکالی می‌باشند که تفکر در باب موجودات آسمانی را در خود خلاصه می‌کنند و هم نقش فرشته از نمادهای پرتکراری است که در آثار دوره‌های مختلف بسته به کارکردهای تجسمی و مفهومی آن، حضور داشته و می‌تواند شناخت بیشتر از دورها و هنر ادیان مختلف، یاری سازد و با مطالعه در این تصاویر می‌توان بسیاری از مفاهیم مقدس و دینی را، یکجا بازایی نمود. فرشتگان موجوداتی مقدس و ماورائی هستند که کارگزاران خداوند می‌باشند و امور عالم را اداره می‌کنند (کاسپیت^۴، ۲۰۱۹: ۸۹-۸۱). آنها ساکنان اقلیم آسمان و رابط میان انسان با قلمروی روحانی و مینوی‌اند. (یاحقی، ۱۳۸۶: ۶۱۶). به دلیل وجود فرشته در همه تمدن‌ها و ادیان مختلف تلقی‌های مختلفی از آن وجود دارد. موضوع انسان بالدار یا فرشته در هنر و تفکر مذهبی تا به امروز و به خصوص در ادیان (اسلام، مسیحیت و یهودیت) بسیار ریشه دارد (هال^۵، ۱۳۸۰: ۱۶۱). در همه ادیان، فرشته، عنصری است که برخاسته از ذهن انسان نمی‌باشد، بلکه مخلوقی است که خداوند متعال آن را خلق کرده؛ موجودی که، آدمی قادر به درک موجودیتش نیست. با توجه به اینکه هنرمندان در هر دوره‌ای از تاریخ، تأثیرات مختلف فرهنگی، اجتماعی و دینی را در آثار خویش نمایان می‌کنند، لذا بررسی نقش دین در بازنمایی فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای معاصر می‌تواند به فهم عمیق‌تر و گسترده‌تری از نگارگری معاصر کمک نماید. از این رو، در تحقیق حاضر، محققان به دنبال آن هستند که با نگاهی تحلیلی، تأثیرگذاری مؤلفه‌های دینی بر بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر را مورد کنکاش قرار دهند.

1 Elkins

2 Dissanayake

3 Griffiths & Hanna

4 Kuspit

5 Hall

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲).

۲- پیشینه پژوهش

۲-۱: پیشینه تجربی

ادبیات پژوهشی مرتبط با «بازنمایی نقش فرشته» را می‌توان در دو افق تاریخی - سبکی متفاوت نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر بررسی کرد. پرسش این است که فرشته به مثابه یک پیکره/ نشانه قدسی چگونه بر ساخته می‌شود، چه کارکردهای روایی و آیینی می‌یابد، و در گذار از بسترهای سنتی به میدان هنر معاصر چه دگرگونی‌هایی را تجربه می‌کند. پژوهش‌های بنیادین درباره تصویر قدسی در هنر اسلامی و ایرانی نشان داده‌اند که بازنمایی موجودات ملکوتی، از جمله فرشتگان، همواره در تنشی میان روایت‌های دینی، هنجارهای تصویرپردازی، و ذائقه‌های بصری دوره‌های مختلف شکل گرفته است. در نگارگری کلاسیک، فرشته غالباً در پیوند با روایت‌های وحی، معراج و قصص انبیا ترسیم می‌شود؛ ویژگی‌هایی چون هاله نورانی، بال‌های چندلایه، چهره‌های بی‌زمان/بی‌سن، جامه‌های خوش‌نقش، و عناصر تزئینی پیرامونی (ابرهای چینی، اسلیمی‌ها) به تثبیت «گدهای بصری» فرشته انجامیده‌اند. این گدها بعدها منبعی برای استعاره‌سازی‌های نوتر در دوره‌های قاجار و سپس در نگارگری معاصر بوده‌اند.

همچنین، ادبیات موجود درباره نقاشی قهوه‌خانه‌ای (از متون موزه‌ای و کاتالوگ‌ها تا گزارش‌های پژوهشی فرهنگستان هنر) نشان می‌دهد که این جریان در پیوند با مجالس روضه، پرده‌خوانی و فرهنگ عامه شهری شکل گرفت. فرشته در پرده‌های قهوه‌خانه‌ای بیش از آن که به ظرافت‌های مینیاتوری متکی باشد، کارکردی دراماتیک و عاطفه‌برانگیز دارد: حضور فرشتگان به منزله نشانه‌ای برای «تضمین صدق قدسی صحنه» (مثلاً در لحظات اوج روایی وقایع کربلا یا کرامات اولیا) و نیز سازوکاری برای هدایت خوانش مخاطب عام به سمت قضاوت اخلاقی/مذهبی. پژوهش‌ها بر این نکته تأکید دارند که پرده‌ها از طریق اغراق در مقیاس اندام‌ها، تأکید بر نگاه‌ها و ژست‌های آکنده از حرکت، و استفاده از رنگ‌های پرکنتراست و لکه‌گذاری‌های سریع، فرشته را به کارگزار عاطفه و شهادت تبدیل می‌کنند. در این متون، همچنین به پیوند نقش فرشته با سنت پرده‌خوانی اشاره می‌شود: راوی با نشان دادن فرشته در نقاط اوج، «ضمانت قدسی روایت» را فعال می‌کند و به مخاطب سیگنال اخلاقی می‌دهد. شکاف پژوهشی مهم در این حوزه، تحلیل نظام‌مند نشانه‌ها و مقایسه تطبیقی نسخه‌های مختلف یک مضمون (مثلاً «فرشته حامل لوح/علم» یا «فرشته ناظر بر صحنه شهادت») در مجموعه‌های عمومی و خصوصی است.

دست‌آخر این که درباره نگارگری معاصر، حجم عظیمی از مطالعات نظری و نقدهای تجربی بر بازتعریف سنت در نسبت با بازار هنر جهانی، سیاست هویت و رسانه‌های نو تأکید دارد. در این ادبیات، فرشته از یک «شمایل تثبیت‌شده» به «عنصر سیال بینامتنی» بدل می‌شود: گاه به صورت ایماژ نوستالژیک ارجاعی به نسخه‌های کهن؛ گاه به مثابه فیگوری غریب‌پرداز که در بافت‌های ترکیبی (کلاژ، دیجیتالی‌پرینت، نقاشی - شیء) ظاهر می‌شود؛ و گاه به عنوان استعاره‌ای انتقادی برای تنش‌های زمانه. پژوهش‌های مهم حوزه هنر معاصر ایران نشان داده‌اند که هنرمندان، با نقل‌قول‌های بصری از موتیف‌های کلاسیک (هاله، بال، ابر چینی، خط ثلث/ نستعلیق) و قراردادن‌شان در چیدمان‌ها یا بسترهای تصویری شهری، معادلات دریافت را دگرگون می‌کنند: فرشته دیگر صرفاً حامل پیام الهی نیست؛ حامل پرسش‌های هویتی، جنسیتی و زیباشناختی نیز هست. باین‌حال، ادبیات موجود کمتر به «سلسله‌مراتب قرائت» در مخاطبان مختلف (مخاطب داخلی/بین‌المللی، مذهبی/غیرمذهبی، متخصص/عام) پرداخته است. در ادامه به مرور چند نمونه از پژوهش‌های مرتبط با این موضوع می‌پردازیم.

حسین‌آبادی و محمدپور (۱۳۹۵) به بررسی تأثیر نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای با موضوعات مذهبی بر روی باورهای عامه مردم پرداختند. یافته‌های تحقیق حاکی از آن بود که این نقش‌ها ذهنی بوده و ریشه در سنت و هویت اسلامی - شیعی ایران دارند و سبب درک و ارتباط عمیق‌تر و بیشتر عامه‌ی مردم با روایت‌های مذکور و پیروی از سیره‌ی اهل بیت علیهم السلام می‌گردید و حس میهن دوستی و دفاع از ارزش‌ها و اعتقادات را در آنان تقویت می‌نمود.

حکیم و دادور (۱۳۹۷) در تحقیق خود به مطالعه تطبیقی روایت‌پردازی دینی در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای و گوتیک پرداختند. نتایج حاکی از آن است که شیوه‌های ترکیب‌بندی مستمر (مستمر هم زمان و غیر هم زمان) از مهم‌ترین شباهت‌ها میان دو حوزه نقاشی و همینطور تکرار الگوهای بصری یکنواخت از دیگر وجوه اشتراک در شیوه‌های بیان تصویری آن‌ها می‌باشند. از سویی دیگر به غیر از وابسته بودن به روایات زبانی، مشابهت نگرش خالقان این نقاشی‌ها و کارکرد تعلیمی و عبادی آن‌ها در ارتباط با مخاطبینشان که عامه مردم هستند نیز از جمله عواملی هستند که در ایجاد مشابهت‌های نام برده نقش بسزایی داشته‌اند.

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

مهرنیا و گروسی (۱۴۰۱) در تحقیق خود با عنوان تحلیلی بر عناصر روایی در نقاشی‌های مذهبی - قهوه‌خانه‌ای به مطالعه پرداختند. نتایج تحقیق، بیانگر آن است که نقاشان این مکتب عمدتاً افرادی فاقد سواد خواندن و نوشتن بودند و صرفاً در جهت عامه‌فهم و جذاب کردن وقایع کربلا برای بیان مظلومیت اهل‌بیت، مبادرت به ترسیم این روایت‌ها می‌کردند که صحت و سقم برخی از این روایت‌ها در هیچ‌کدام از منابع مرتبط به وقایع کربلا تأیید نشده است.

۲-۲: ملاحظات نظری

بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری می‌تواند به‌لحاظ نظری در دو بعد تئوریزه شود: نخست در ارتباط با سرشت پدیده‌ی بازنمایی و دوم در ارتباط با ماهیت جهان‌های هنری. پدیده‌ی بازنمایی در هنر، نه صرفاً بازتاب واقعیت بیرونی، بلکه فرایندی فرهنگی - معنایی است که در آن عناصر بصری، نشانه‌ها و رمزگان هنری در تعامل با زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و ایدئولوژیک ساخته می‌شوند (هال، ۱۴۰۳). نقش «فرشته» در هنر ایرانی - اسلامی، ریشه‌ای عمیق در منابع اسطوره‌ای، عرفانی و دینی دارد و از فرشتگان اوستایی و زرتشتی گرفته تا فرشتگان قرآن و روایات اسلامی، به صورت‌های گوناگون در آثار هنری ظاهر شده است (حسامی و شیخی، ۱۴۰۱). در بسترهایی چون نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر، این نقش دستخوش تغییرات فرمی و معنایی شده و بازنمایی آن نیازمند تحلیل نظری چندلایه است.

استوارت هال بازنمایی را فرآیند تولید معنا از طریق زبان می‌داند. زبان می‌تواند کلامی، نوشتاری یا بصری باشد (هال، ۱۴۰۳). در این نگاه، تصویر فرشته یک متن بصری است که معنایش در چارچوب نظام‌های نشانه‌ای و کدهای فرهنگی شکل می‌گیرد. در مقام دال، فرشته در دوره‌های تاریخی مختلف مدلول‌های متفاوتی داشته است: در سنت مذهبی به‌عنوان پیام‌آور الهی و موجودی قدسی، و در برخی آثار معاصر به عنوان نماد صلح، آزادی یا حتی مقاومت فرهنگی. بر مبنای این رویکرد و با اتکا به رویکرد نشانه‌شناسی مدل سوسوری - بارتی می‌توان نقش فرشته در سطوح و لایه‌های مختلفی مورد تأمل نظری قرار داد: مثلاً در «سطح معنای صریح»، «سطح معانی تلویحی» و «سطح دلالت‌های اسطوره‌ای» قابل تحلیل است. در آثار قهوه‌خانه‌ای، این سه سطح معمولاً هم‌پوشانی بالایی دارند و لایه‌ی اسطوره‌ای بر خوانش دینی - حماسی مسلط است، در حالی که در نگارگری معاصر، سطح تداعی و اسطوره گاه با مضامین جهانی و شخصی پیوند می‌خورد (مهرنیا و گروسی، ۱۴۰۱). تأمل نظری در نقش فرشته می‌تواند درعین حال تأملی در بسترهای تاریخی و هنری نیز باشد. از این نقطه‌نظر می‌توان به ابعاد زیر توجه کرد:

- پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای

- به‌لحاظ تاریخی، سرآغاز شکل‌گیری این پرده‌ها به دوره قاجار و پهلوی اول برمی‌گردد، جایی که این نقاشی‌ها عمدتاً در خدمت روایت‌های مذهبی و حماسی (واقعه کربلا، قصه‌های شاهنامه، داستان‌های اولیا) بودند.
- به‌لحاظ محتوای بازنمایی نیز، فرشته‌ها در این آثار معمولاً در صحنه‌های شهادت، بشارت یا امداد غیبی حاضر می‌شوند و تصویرپردازی اغلب با رنگ‌های تند، ترکیب‌بندی دراماتیک و اغراق در حالات چهره همراه است (شیخی و قرائی، ۱۳۹۵).
- به‌لحاظ کارکردی، نقش فرشته در این نقاشی‌ها پیوندی تنگاتنگ با کارکرد تعلیمی - آیینی هنر قهوه‌خانه‌ای دارد.

- نگارگری معاصر

تا آن‌جا که به سطح کیفی نگارگری معاصر مربوط می‌شود می‌توان گفت که از دهه‌های اخیر، هنرمندان نگارگر و نقاش معاصر، با تلفیق سنت و مدرنیته، تصویر فرشته را بازآفرینی کرده‌اند. آنها این کار را عملاً با ایجاد دو تغییر به سرانجام رسانده‌اند: یکی تغییر در فرم (ساده‌سازی خطوط، استفاده از رنگ‌های نو، یا ترکیب با عناصر انتزاعی) و دوم تغییر در معنا (گاه فرشته به عنوان استعاره‌ای برای آزادی، زن، یا مفاهیم جهان‌شمول انسانی بازنمایی شده است). به‌طور کلی، بازنمایی همواره درون شبکه‌ای از روابط قدرت و گفتمان شکل می‌گیرد. از این دید، فرشته در نقاشی قهوه‌خانه‌ای بخشی از گفتمان دینی - آیینی است که هویت جمعی را تثبیت می‌کند. در نگارگری معاصر، همین تصویر می‌تواند در گفتمان‌های

نویسنده، چون نقد اجتماعی، هویت‌جویی زنان یا صلح جهانی، بازتعریف شود (شصتی و پشتونی‌زاده، ۱۴۰۱). بر این مبنا، می‌توان نقش فرشته را از سه منظر نظری مورد تأمل و تحلیل قرار داد: تحلیل نشانه‌شناختی برای رمزگشایی از لایه‌های معنایی تصویر؛ تحلیل گفتمان برای فهم پیوند تصویر با قدرت، ایدئولوژی و هویت؛ و تحلیلی از منظر تاریخ‌نگاری هنری برای بررسی دگرگونی فرم و محتوا در دو بستر سنتی و معاصر. این چارچوب امکان مقایسه‌ای میان دو سنت تصویری را فراهم می‌کند و به پژوهشگر اجازه می‌دهد دگرگونی‌های معنایی نقش فرشته را در پیوند با تحولات اجتماعی - فرهنگی ردیابی کند. مطالعه بازنمایی نقش فرشته، ما را به درک عمیق‌تری از رابطه میان سنت، تغییر و تولید معنا در هنر ایرانی می‌رساند. این نقش، هم در پرده‌های قهوه‌خانه‌ای و هم در نگارگری معاصر، فراتر از یک عنصر تزئینی، حامل نظامی پیچیده از معانی فرهنگی و ایدئولوژیک است که با تغییر بافت تاریخی و اجتماعی، بازتولید می‌شود.

۳- روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و با استفاده از تحلیل محتوای کیفی بصری انجام می‌شود. روش کیفی به دلیل تمرکز بر معنا، بافت و تفسیر عمیق نشانه‌ها در آثار هنری، برای مطالعه‌ی بازنمایی نقش فرشته مناسب است (دنزین و لینکلن، ۱۴۰۳). تحلیل محتوای کیفی، در اینجا به معنای بررسی نظام‌مند تصاویر برای کشف مضامین، الگوها و دلالت‌های فرهنگی - اجتماعی است (پرتوی، ۱۳۸۶). میدان مطالعه یا همان منابع داده‌ها مشتمل بر دو بخش است:

- پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای مربوط به دوره قاجار و پهلوی اول موجود در موزه‌ها (مانند موزه رضا عباسی، موزه سعدآباد، موزه هنرهای معاصر تهران) و مجموعه‌های خصوصی.

- آثار نگارگری معاصر که موضوع یا نقش فرشته را بازنمایی کرده‌اند، گردآوری شده از نمایشگاه‌ها، کاتالوگ‌ها، کتاب‌های تخصصی و پایگاه‌های دیجیتال معتبر.

انتخاب آثار بر مبنای سه ملاک انجام گرفته است: حضور آشکار یا نمادین نقش فرشته در اثر؛ اصالت اثر و مستند بودن منبع؛ و تنوع زمانی و مکانی برای پوشش دگرگونی‌های تاریخی - فرهنگی. بدین ترتیب، تحلیل اثر هنری بر اساس شاخص‌های فرمی (ترکیب‌بندی، رنگ، سبک)، محتوایی (نمادها، شخصیت‌ها، موقعیت روایی) و بافت تاریخی - اجتماعی انجام گرفته است (سیمپسون، ۲۰۰۸). همچنین در تحلیل این آثار معانی و محتویات آنها در سه سطح صریح، ضمنی و اسطوره‌ای تحلیل شده است و نحوه‌ی تولید معنا در ارتباط با ساختارهای قدرت، ایدئولوژی و هویت فرهنگی مدنظر قرار گرفته است.

۴- تحلیل یافته‌ها

فرشته جوهری است بسیط در حیات و عقل و نطق از ظلمت و شهوت و کدورت و غضب منزّه است. از فرمان خدا سر نیچیده و آن چه او را بفروماید، بکند. طعام ایشان تسبیح باشد و شراب ایشان تقدس انس. شادی ایشان به ذکر باری تعالی و عبادت وی است» (یاحقی، ۱۳۸۶: ۶۱۶). دیدار با فرشته تجربه تجلی قدسی است. فرشته تأویلگر جهان‌های باطنی و دورنماهای ناپیدای وجود است که ورای زندگی بشر زمینی قرار دارند. عروج بشر و دست یافتن به خاستگاه اصلی خویش با راهنمایی فرشته انجام می‌گیرد و به واسطه فرشته می‌توان به خویشستن خویش رسید. بنابراین ضرورت اعتقاد به عالمی که بتواند به اندیشه فرشته مادیت بخشد، از همین جاست» (شایگان، ۱۳۸۴: ۱۷۱) در کل فرشتگان موجوداتی مقدس و ماورائی و کارگزاران خداوند می‌باشند که امور عالم را اداره می‌کنند. آنها ساکنان اقلیم آسمان و رابط میان انسان با قلمروی روحانی و مینوی‌اند. کالبد آنان از ماده‌ای آسمانی است و جوهری لطیف و فسادناپذیر دارند. آنها موجوداتی غیرمادی‌اند و قادرند به اشکال مختلف درآیند و در همه جا حاضر شوند. فرشته موجودی است که امکان بازیابی ملکوت را میسر می‌سازد. منشا کلمه فرشته و مترادف آن در تمدن‌های مختلف فرشته در زبان‌های کهن ایرانی «سروش» و در زبان‌های عربی «ملک» و «هاتف» نامیده می‌شده است. در آیین زرتشتی کلمه «ایزد» به فرشتگان اطلاق می‌شد. خود واژه لاتین فرشته «angel» از واژه «angelus» و این واژه نیز برگرفته شده از واژه «Angelous» در یونان باستان گرفته شده است. در اوستا «فریشته» و در سانسکریت «پریشته» و در زبان پهلوی «یزت» خوانده می‌شود که به معنی فرستاده شده است (داعی الاسلام، ۱۳۶۴: ۳۲). بررسی واژه فرشته در عربی، فارسی، انگلیسی و ...

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

نشان می‌دهد که با وجود پراکندگی جغرافیایی و فاصله زمانی بسیار این زبان‌ها از یکدیگر، این واژه در همه آنها به معنای فرستاده شده و پیام رسان بوده است.

جایگاه نقش فرشته در هنرهای مختلف

در طول تاریخ، نقش‌مایه‌ها و تزئینات مختلفی در ارتباط با هنر سرزمین‌ها و تمدن‌های مختلف تاریخی و نیز در ادیان مختلف به وجود آمده‌اند که در گذر سال‌ها و سلسله‌ها به نمادی شناخته شده و مهم بدل گشته‌اند. یکی از این نقش‌مایه‌ها، نقش‌مایه «فرشته» یا «انسان بالدار» است؛ پیکره‌های بالدار انسان ماندنی که در سیر تاریخ به شکل‌هایی گوناگون بازتاب یافته‌اند (نصرت‌الله‌زاده و نباتی مظلومی، ۱۳۹۵: ۱۱۶) در هنرهای باستان و نیز در هنرهای اسلامی و مسیحی نمونه‌های بسیار زیادی از نقش این فرشتگان و موجودات بالدار بر روی تخته سنگ‌ها، مهرها، نقش برجسته‌ها، سکه‌ها، فلزیجات، نقاشی‌ها و نگاره‌ها و تزئینات معماری و... یافت شده است که با وجود تغییرات بصری بسیار این نقش در طول زمان و در سیر تاریخی خود، همواره نقش فرشته ویژگی‌های مشترکی را حتی در ادیان و تمدن‌های مختلف دارا بوده و حفظ نموده است.

جایگاه فرشته در ادیان مختلف

فکر و خیال پرواز کردن و توانایی آن برای انسان‌ها چیزی است که از زمان‌های قدیم انسان را افسون خود کرده است. در نتیجه تصویر بشر با بال و اعتقاد به موجودات واسطه بین انسان و خدا در تمام جهان و در هر فرهنگی و ملتی یافت می‌شود. به دلیل وجود فرشته در همه تمدن‌ها و ادیان مختلف، برداشت‌های مختلفی از آنان وجود دارد. در آیین یهود، فرشتگان واسطه‌های میان خدا و جهان مادی بوده و در کتاب مقدس چندین بار از آنان یاد شده است. آنها با تشکیل ملکوت آسمانی خداوند به منزله بندگانی هستند که اوامر خدا را در زمین اجرا می‌کنند. انجیل هم چندین بار به آنان اشاره داشته و آنها را موجوداتی مجرد از ماده دانسته که آفرینش ایشان پیش از انسان صورت پذیرفته و دارای سلسله مراتبی هستند. در آئین اسلام و فرهنگ اسلامی نیز فرشتگان دسته‌ای از مخلوقات هستند که هر گروه از آنان طبق برنامه و نظم خاصی به انجام وظایفی مشغول‌اند. از پیامبر اسلام (ص) نقل شده که می‌فرمودند: وجبی از آسمان‌ها نیست که در آن فرشته‌ای در حال رکوع و سجود نباشد. همان گونه که هوا و بیابان‌ها و دریاها از جانوران خالی نیست، آسمان‌ها هم از وجود فرشتگان خالی نمی‌باشد. ذره‌ای در عالم نیست که فرشته بر او گماشته نباشد و قطره‌ای نیست که با او فرشته‌ای نباشد. وجود ملائکه برای صلاح عالم است و عقل را مجال معرفت ایشان نیست. موضوع انسان بالدار یا فرشته در هنر و تفکر مذهبی تا به امروز و به خصوص در ادیان (اسلام، مسیحیت و یهودیت) بسیار ریشه دارد. از نظر جیمز هال^۱ «خدایان بالدار و جن‌های مصری، احتمالاً نخستین نمونه‌های نقوش بالدار انسانی و حیوانی بودند، که بر اثر فتوحات نظامی و نیز تجارت بین تمدن‌های مختلف انتقال یافتند. آنها به نوبه خود، باعث الهام ایجاد خدایان بالدار یونان و روم و فرشتگان عبرانی و مسیحی شدند (هال، ۱۳۹۰: ۲۶۰) با توجه به اینکه اکثر ادیان شناخته شده از بین‌النهرین و خاور نزدیک برخاسته‌اند؛ زرتشت از ایران، بودا از بامیان و پیامبران نژاد آرامی و عرب از بین‌النهرین و مانی از بابل، فرشته با مفهوم امروزی می‌بایست از بین‌النهرین باشد، در تمامی این ادیان اعتقاد به موجوداتی که می‌توانند از آسمان به زمین بیایند، دیده می‌شود. به این معنا که فرشتگان بالدار یا بدون بال به صورت جوان بر پیامبران و انسان‌ها آشکار می‌شدند و واسطه فیض و ارتباط با خدایان بودند.

جایگاه فرشته در دین اسلام و قرآن

در قرآن کریم و در بسیاری از احادیث و کتب مذهبی اسلامی به فرشتگان و جایگاه و تقدس آنان در این دین، اشارات صریحی شده است. «واژه ملک (فرشته) در قرآن هشتاد و هشت بار آمده است که سیزده مورد آن به صورت واژه ملک، دو مورد ملکین و هفتاد و سه مورد ملائکه می‌باشد» (رجالی تهرانی، ۱۳۷۸: ۳۳) در قرآن و اسلام به بالدار بودن فرشتگان نیز اشاره صریحی شده است؛ به طوری که در سوره فاطر چنین آمده «سپاس خدای را که پدیدآورنده آسمان‌ها و زمین است، فرشتگان را فرستادگانی قرار داد که دارای بال‌هایی دوگانه، سه‌گانه و چهارگانه‌اند (قرآن، فاطر: ۱) همچنین «قرآن کریم و اهل بیت (ع)

1 James Hall

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

فرشتگان را این چنین معرفی می‌کنند. آنها نزد خدا دارای مقام و منزلت هستند؛ مراتب و درجات دارند و ماهیت آنها نوری و غیر از ماهیت بشر و جن است؛ مطیع امر الهی و مجری فرمان اویند. جنسیت (مذکرو مونث) ندارند؛ استراحت و خوراک و پوشاک ندارند؛ تعدادشان بی‌نهایت است؛ در زمین و آسمان تردد دارند؛ و دارای موت و حیات هستند.» (خزعلی، ۱۳۸۷، ۱۵۷).

اقسام فرشتگان

ادیان الهی

تعداد فرشتگان به قدری زیاد است که به هیچ وجه قابل مقایسه با تعداد انسان‌ها نیست. البته آنها دارای مراتب و مقام‌های مختلفی هستند. بعضی از آنها در پیشگاه خداوند دارای رتبه‌ای بالاتر و بعضی پایین‌تر هستند. "ملاصدرا فرشتگان را در هشت صنف شامل فرشتگان حامل و بردارندگان عرش، فراگیرندگان اطراف عرش خداوندی، بزرگان فرشتگان، فرشتگان بهشت، فرشتگان گماشته بر آتش جهنم، فرشتگان گماشته بر انسان‌ها، فرشتگان نویسنده اعمال، فرشتگان گماشته شده بر احوال این جهان تقسیم‌بندی می‌کند و بعضی نیز فرشتگان را منحصر در سه طبقه شامل ملائکه زمینی، ملائکه آسمان‌ها و حاملین عرشند. نقسیم نموده‌اند» (کلبادی نژاد، ۱۳۹۱: ۷). مشهورترین و مقرب‌ترین فرشتگان شامل چهار فرشته‌اند که عبارتند از: «جبرئیل» که در اصل کلمه‌ای عبری است و به معنی «مرد خدا» یا «قوت خدا» است وی امین وحی است و به نام‌های «روح الامین»، «روح القدس»، «ناموس اکبر» و در مسیحیت به «اقنوم سوم» معروف است. برای او شش بال ذکر کرده‌اند که هر کدام خود به صد بال دیگر منتهی می‌شود. نام او در قرآن سه مرتبه برده شده است (بقره ۹۷ و ۹۸ و تحریم ۴). پیامبر اسلام جبرئیل را سید همه فرشتگان معرفی می‌کند (یاحقی، ۱۳۸۶: ۱۶۶) جبرئیل بنا به روایات کتاب مقدس با پیامبران ارتباط داشت و حامل وحی الهی بود. «اسرافیل» از دیگر فرشتگان مقرب و در عربی به معنی «خد» است. او قبل از دیگر فرشتگان بر آدم سجده می‌کند «میکائیل» یکی دیگر از مقربین است که فرشته موکل بر ارزاق خلایق است و حکمت و معرفت نفوس به او تعلق دارد. «عزرائیل»، قابض الارواح و یکی از چهار فرشته مقرب خداوند است که در قرآن «ملک الموت» خوانده شده است و جایگاهش در آسمان چهارم است. «برخی معتقدند که فرشتگان هفت آسمان از این قرارند. فرشتگان آسمان اول به صورت «گاو» و رئیس آنها «اسماعیل» نام دارد. فرشتگان آسمان دوم به صورت «عقاب» و رئیس آنها «شماعیل» است. فرشتگان آسمان سوم به صورت «اسب» و رئیس آنها «صلصاعیل» است. فرشتگان آسمان چهارم که رئیس آنها «مومائیل» است. آسمان پنجم به صورت «حورعین» و رئیس آنها «کلکاییل» است. آسمان ششم به صورت «ولدان» هستند و رئیس آنها «سمخاییل» و فرشتگان آسمان هفتم به صورت «بنی آدم» و رئیس آنها «برماییل» است که البته این تعبیر بر تصاویر نقاشی ایران تأثیر بسیاری گذاشته است. (قرائی، ۱۳۹۴: ۱۸). برخی نیز اعتقاد دارند که حاملان عرش چهار فرشته‌اند. یکی به صورت آدمی با بال که برای آدمیان دعا می‌کند، دوم به صورت گاو برای بهایم، سوم به صورت کرکس برای مرغان و چهارم به صورت شیر برای سباع دعا می‌کند» (کامرانی، ۱۳۸۵: ۵۵).

تصویر ۱: نگاره حاملان عرش، عجایب المخلوقات قزوینی، سده هفتم هجری، منبع:

<http://www.alargam.com>

فرشته موضوعی است که همواره در طول تاریخ ذهن هنرمندان را به خود مشغول داشته و در خلق آثار هنری مورد توجه نقاشان و هنرمندان قرار گرفته و آثار متعددی با این نقش خلق شده است. حضور این نقش در تصاویر و نقاشی‌ها از گذشته تا به امروز تلاشی است برای عینیت بخشیدن به واسطی میان این دنیا و عالم محسوسات. حضور این موجودات در نقاشی‌ها و هنرهای مختلف ایران، باعث شکل‌گیری آثار بسیار ارزشمند و متنوعی در طول تاریخ هنر ایران شده است. آثاری که عموماً براساس یک متن ادبی، علمی یا تاریخی خلق شده‌اند. فرشته‌ها در تمامی تصاویر و نقاشی‌های ایرانی با شکل‌های متفاوت و در اعصار مختلف حضور داشته‌اند و هر کدام از آنها از منابع فکری و اندیشه دوران خود به نوعی تأثیر پذیرفته‌اند. در بازنمایی این نقش در ایران عوامل مختلفی تأثیرگذار بوده‌اند؛ سنت تصویری عباسیان از یک طرف، نقاشی‌های بیزانس از طرف دیگر و نقاشی‌های مانوی و تصاویر زرتشتی از طرفی دیگر و تأثیرات هنر بودایی و چینی از سمت دیگر هر کدام به نوعی بر تصویر نمودن این نقش در هنر ایرانی تأثیر گذاشته‌اند (کلبادی‌نژاد، ۱۳۹۱). تنوع تصاویر فرشتگان در آثار نقاشی و نگارگری ایران را به چند دسته تقسیم می‌توان تقسیم نمود که عبارتند از:

- نوع اول

دسته اول فرشتگان ترسیم شده، فرشتگانی هستند که اندامی کاملاً انسانی دارند به همراه دو بال دارند، به طوری که اگر بال‌ها را از شخصیت‌ها حذف کنیم هیچ فرقی با پیکره‌های انسانی زنانه ندارند. پیکره و اندام آنها نازک و ظریف و زنانه تصویر شده است. در این تصویرساز از پاکی و ظرافت زنان استفاده شده و هنرمند فرشتگان را از این حیث به زنان شباهت داده است. بال‌های این فرشتگان در اندازه‌های مختلف و به اشکال متفاوت از پشت بدن فرشته روییده است. در بعضی از نگاره‌ها تعدادی از فرشتگان تاجی نیز بر سر دارند که نشان از قداست آنها نزد خداوند است.

تصویر ۲: عروسی حضرت فاطمه، جامع المعجزات

- نوع دوم

گروهی دیگر، فرشتگانی هستند که پیکره انسانی دارند و اعضای بدن آنها با انسان‌ها هیچ تفاوتی نمی‌کند، این فرشتگان برخلاف نوع اول بال نیز ندارند.

تصویر ۳: کلکائیل فرشته آسمان هفتم، عجایب المخلوقات قزوینی، موزه باواریا مونیخ

- نوع سوم

فرشتگانی هستند که بدن آنها کامل ترسیم نشده است. بیشتر این فرشتگان سر و دو دست، بال‌اتنه و بال دارند و پایین تنه آنها معمولاً در ابرها و یا در فضا پنهان شده و یا به صورت کامل ترسیم نشده. این فرشتگان همیشه در قسمت‌های بالای کادر و در آسمان ترسیم شده‌اند.

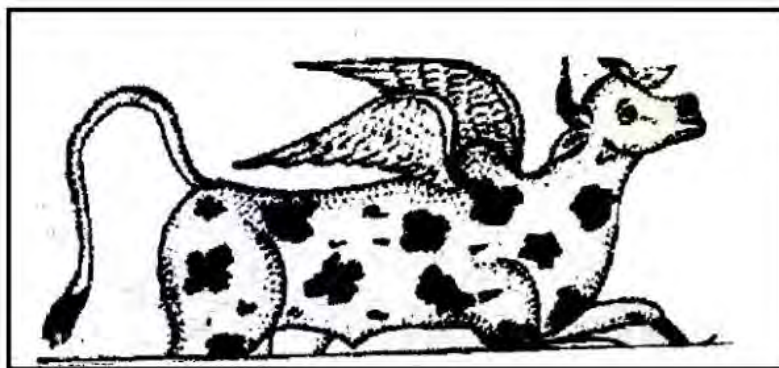
رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

۱۲۶-۱۴۴.

تصویر ۴: نگاره جنگ، گلچین اسکندر سلطان، شیراز

- نوع چهارم

نوع دیگری از فرشتگان، به شکل پرندگان و حیواناتی مانند گاو، اسب، شیر بالدار و یا پرندگانی هستند که سر انسان دارند.

تصویر ۵: اسماعیل فرشته آسمان اول، عجایب المخلوقات قزوینی، موزه باواریا مونیخ

۵- نوع پنجم

در میان تصاویری که از فرشتگان موجود است گروهی هستند که از نظر ارزش درجه پایین‌تری نسبت به دیگر فرشتگان دارند یا فرشتگانی هستند که از فرمان خدا سرپیچی کرده و یا مسئول عذاب آدمیان‌اند. آنها از لحاظ ظاهری و لباس، شکل بال و... با دیگر فرشتگان کاملاً متمایزند و در درجه پایین‌تری قرار گرفته‌اند (قرائی، ۱۳۹۴: ۲۳-۲۶).

تصویر ۶: فرشته نوع پنجم، عجایب المخلوقات قزوینی، موزه باواریا مونیخ

اقسام فرشتگان براساس نوع و تعداد بال‌های آنان در هنرهای ایرانی- اسلامی

در اسلام بال و پر و تعدد بال در ترسیم فرشتگان، وسیله‌ای برای نشان دادن قدرت، جایگاه آنان و نیز میزان جولان و توان فرشته مزبور در انجام وظایف و فعالیت‌هایش و نیز برای نمایش میزان قدرتشان بوده است؛ زیرا پر و بال در اسلام و هنرهای اسلامی نمادی از قدرت محسوب می‌شد و با توجه به نوع و تعداد پر و بالها در ترسیم تصاویر فرشتگان، بعضی از آنها نسبت به بقیه برتر و دارای توانایی بیشتری هستند و همین امر سبب ایجاد سلسله مراتبی میان فرشتگان در تصاویر شده است (رجالی تهرانی، ۱۳۷۸: ۱۴). بر همین اساس فرشتگان تصویر شده در هنرهای اسلامی را با توجه به تعداد بال‌های آنان می‌توان به سه دسته تقسیم نمود. بعضی از فرشته‌ها دارای چهار بال، بعضی شش بال و بعضی دیگر دارای هشت بال هستند. و هر چه تعداد بال‌های یک فرشته در یک تصویر بیشتر بود از میزان و جایگاه بالاتر آن فرشته خبر می‌داد.

تصویر و جایگاه نقش فرشته در سرزمین ایران و هنر اسلامی

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

۱۲۶-۱۴۴.

لازم است اشاره شود که پیشینه تصویر فرشته در ایران، به نقاشی‌های غاری باز می‌گردد و ترسیم فرشتگان و موجودات مینوی و ترکیبی که قدرت پرواز داشتند، بعدها از ایران به دیگر تمدن‌های کهن راه یافته و در آن سرزمین‌ها، تکوین یافت. قدیمی‌ترین نمونه حضور پیکره‌های بالدار و حیوانات اسطوره‌های بالدار، در خاور نزدیک (خاورمیانه) به ایران و بین‌النهرین اختصاص دارد. وقتی به حوزه مهاجرت اقوام هند و اروپایی، بر پهنه سرزمین‌های آسیایی می‌نگریم می‌توانیم بر این حقیقت تأکید کنیم که باید نوعی انتشار نقوش و اندیشه‌ها میان شرق و غرب صورت گرفته باشد. ظهور نقش انسان بالدار و بال در نقش‌های کهن از خاور نزدیک نشأت گرفته است و از آنجایی که خاور نزدیک پل ارتباطی بین شرق و غرب بوده، تفکر و ترسیم موجودات بالدار از غرب به خاورمیانه (ایران و بین‌النهرین) و از آنجا به هند و چین و دیگر کشورهای آسیایی رفته است (شایگان، ۱۳۸۴: ۱۹).

تصویر و جایگاه نقش فرشته در دوران معاصر

هنرمندان در هر دوره‌ای از تاریخ، فرشتگان را براساس باورها و اعتقادات خود در گونه‌های مختلف هنری تصویر کرده‌اند. در دوران معاصر نیز حضور فرشته را در بسیاری از شاخه‌ها هنرهای تزئینی در هنر ایران زمین شاهد هستیم البته لازم به ذکر است که شیوه بازنمایی فرشتگان در این دوران نسبت به دوره‌های گذشته بسیار تغییر نموده و نه تنها از هر شاخه به شاخه دیگر بلکه حتی بازنمایی نقش فرشته از هنرمندی به هنرمند دیگر نیز تغییر می‌نموده است.

تصویر و جایگاه نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای دوران معاصر

نقاشی‌های این شاخه بیشتر جنبه مذهبی دارند به همین دلیل حضور فرشته در این شاخه نیز دیده شده است از نمونه نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای می‌توان به موارد زیر اشاره نمود. ترسیم فرشته در این نقاشی مانند ترسیم سایر عناصر تصویری این شاخه حالتی تخت‌داشته و با جزئیات کمی اجرامی شود.

تصویر ۷: نقش فرشته در نقاشی قهوه‌خانه‌ای در دوران معاصر، منبع:

<https://media.cinemapress.ir>

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر، ۷ (۲)،

۱۲۶-۱۴۴.

تصویر ۸: نقش فرشته در نقاشی قهوه‌خانه‌ای در دوران معاصر، منبع: خطمی، ۱۳۹۲، ۷۴

تصویر و جایگاه نقش فرشته در نگارگری جدید دوران معاصر

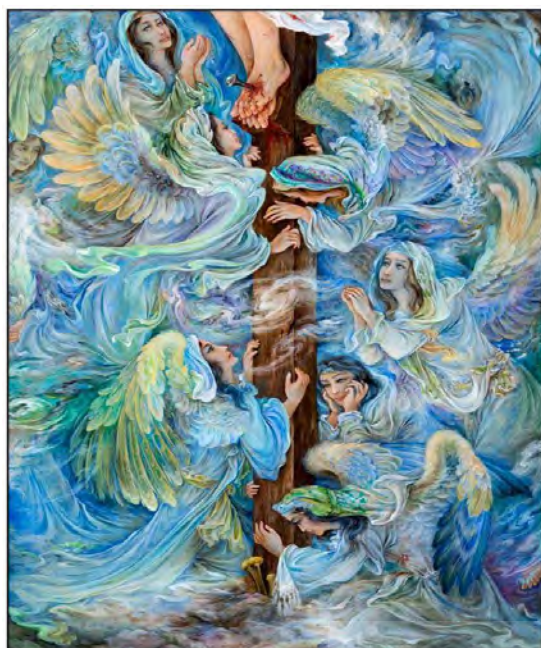
«در دوران معاصر به جهت احیای مجدد نقاشی ایرانی اقداماتی توسط دولت، با تأسیس مدارس هنری و نیز آموزش نگارگری در این مدارس به هنرجویان صورت گرفت و نگارگران نیز به فعالیتی تازه جهت احیای هنر نگارگری ایرانی ترغیب شدند و مرحله جدیدی پیش روی نگارگری ایران گشوده شد. البته هنرمندان نگارگر هرگز راضی نشدند اندام‌های نگاره‌های خود را با لباس‌های امروزی بپوشانند و کوچه‌ها، خیابان‌ها و خودروهای موجود در آنها را سرمشق خود قرار دهند. در نتیجه هنرمند نگارگر ایرانی همچنان پیکرهای آثار خود را با جامه‌های خوش حالت، شال‌های موج، دامنهای پرچین و با پیچ و تاب‌های موزون می‌آراست و تناسبی میان حرکت برگ‌ها، درختان، کوه‌ها، ابرها و گل و گیاهان با اندام‌های قطعه خود برقرار می‌ساخت، به طوری که این جامه‌ی ترسیم شده بر پیکره‌های افراد در نگاره‌های امروزی تن‌پوشی خیالی، نو، می‌باشد و فارغ از قیدوبند قالب‌های ساخته شده پیشین، با اندیشه و خیال خود به خلق اثر دست زد، که مصداق این حالت را به خصوص در آثار استاد فرشچیان و در ترسیم فرشتگان خیالی و زیبای او با بال‌های الوان می‌توان مشاهده نمود» (محمدی، ۱۳۹۳: ۲۹۱-۲۸۷).

فرشتگان استاد انواع مختلفی دارند و بسته به مضمون نگاره حالت‌شان تغییر می‌کند. فرشته‌ها در آثار مذهبی، در حال نیایش و دست به آسمان برداشته‌اند و به خاطر معنویت موضوع، سرپوشیده تصویر شده‌اند، در آثار عرفانی نقش نجات دهنده آدمی از نفس خویش را دارند. در آثار اساطیری به عنوان فرشته عدالت شمشیر به دست و در حال نبرد با شر به تصویر در آمده و جنبش و پویایی بیشتری دارند، در آثار ادبی - تمثیلی به صورت فرشته‌ای مستقل و در قالب انسان - فرشته‌هایی زیبا ترسیم شده‌اند. در کل فرشتگان استاد، با حالت‌های گوناگون نیایش و دعا، نبرد، زاری، التماس، پشیمانی و در هر دو جنس زن و مرد و بسیار متنوع و آزادانه تصویر شده‌اند و چهره‌هایی واقع‌گرا و انسانی با خصوصیات معمولی دارند» (شیخی و قرائی، ۱۳۹۵: ۱۴).

تصویر ۹: نقش فرشته در نگارگری جدید در دوران معاصر،

اثر استاد فرشچیان، منبع: <https://tehranauction.com>

تصویر ۱۱: نقش فرشته در نگارگری جدید در دوران معاصر، اثر استاد فرشچیان، منبع:

<https://tehranauction.com>

تصویر ۱۰: نقش فرشته در نگارگری جدید در دوران معاصر، اثر استاد فرشچیان، منبع:

<https://fotografia.islamoriente.com>

تصویر ۱۲: نقش فرشته در نگارگری جدید در دوران معاصر، اثر استاد

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

<https://fotografia.islamoriente.com>

طبق آموزه‌های دینی همه ادیان، فرشتگان نه عناصری برخواسته از ذهن آدمی، بلکه مخلوقات هستند که پروردگار آنها را آفریده است. موجوداتی که به یقین انسان قادر به درک دقیق موجودیت‌شان نیست. اما آنچه در کتب الهی آمده اشاره به عوالمی وسیع‌تر دارد. فرشتگان، پیام‌آوران بالدار هستند که میان خدایان و بشر ارتباط برقرار می‌کنند (هال، ۱۳۸۳: ۲۶۰). شاید حضور فرشته به عنوان واسطه میان بارگاه الهی و انسان که با ابزار کلام به انتقال می‌پردازد و وجود انسان به عنوان اشرف مخلوقات که به نیروی کلام زیور یافته، باعث شده که نقش فرشته‌ها در ترکیبی از پیکره انسان و بال‌های پرنده به ظهور برسد (کفشچیان مقدم و یاحقی، ۱۳۹۰: ۲۲). بال بر روی بدن انسان یا حیوان، علامت ایزدی و نیروی ارتباط بین ایزدان و انسانها و نماد قدرت، محافظت، الوهیت، طبیعت روحانی، حفاظت و نیروهای فراگیرنده خدا، نیروی استعمال جهان مادی، خستگی ناپذیری، هوا، باد، حرکت و تحرک، پرواز زمان، پرواز اندیشه، اراده، فکر، آزادی، پیروزی و چابکی هستند. بال‌های گسترده به معنای حفاظت الهی یا محافظ آسمان‌ها از گرمای خورشید است (کوپر، ۱۳۷۹: ۵۲). اسناد مصور نشان می‌دهند که انسان بالدار در هنر تمدن‌های باستانی چون هنر مصر، یونان، ایران و بین‌النهرین دیده شده و نمی‌تواند صرفاً یک نماد مذهبی و دینی باشد.

طبقه‌بندی موضوعی نقش فرشته در آثار مختلف تزئینی

به طور کلی نقش فرشته در آثار و هنرهای مختلف به شرح زیر قابل طبقه‌بندی هستند:

- فرشته در آثار مذهبی - دینی
- فرشته در آثار مذهبی - اساطیری
- فرشته در آثار ادبی و تمثیلی
- فرشته در آثار عارفانه

نقش فرشته در آثار مذهبی - دینی (قرآنی و احادیث)

درباره محتوای مذهبی و تأثیر آن در نقاشی‌ها و هنر اسلامی باید اظهار داشت که هنر مذهبی در هر دوره و در هر آئینی به یک نحو دیده شده است و با زبان هنر می‌توان زیبایی دین را بیشتر آشکار ساخت. هنر دینی نزد ملت‌های مختلف بیانگر فرهنگ و اعتقادات دینی آنهاست. چنین است که برای درک هنر دینی هر قوم و مذهبی نخست باید به اعتقادات و عادات و رسوم و سنت‌های دینی آنان آگاهی یافت و سپس آن را در هنر آنها جست‌وجو کرد. برای به وجود آمدن هنر دینی هنرمند نخست باید دین خود را بشناسد دوم هدف او از ایجاد اثری هنری متجلی کردن معتقدات دین خود باشد و سوم آن که عناصر آفریننده‌های اثر را به گونه‌ای برگزیند که بیننده اثر به چیزی جز اندیشه هنرمند نیاندیشد. پس اگر هنرمند به اصول دین، ایمان نداشته باشد، هرگز قادر نخواهد بود اثری را بیافریند که ارشاد کننده و متجلی اعتقادات آن دین باشد. آفرینش هنر دینی زمان و مکان ندارد و تابع قوانین ویژه‌ای نیست، تنها اندیشه الهی هنرمند و اراده آفرینش اثری هنری و شگردهای هنرمندانه اوست که در ترکیب‌ها و نحوه استفاده از عناصر راهنمای اوست. هر قدر اثر هنری بیشتر ریشه در فرهنگ دینی داشته باشد می‌تواند بیشتر در مخاطب خود مؤثر باشد. این تأثیرپذیری از دین اگر نمادین باشد و به محتوا بپردازد تا به ظاهر تصویری و واقعی، کششی بیشتر و تعمقی والاتر را در مفاهیم در پی خواهد داشت و تأثیر آن پایدارتر خواهد بود زیرا محتوای ظاهری، تصویری و واقعی به همان سرعت که در ذهن می‌نشیند به همان سرعت هم می‌گریزد اما محتوای تجریدی و نمادین ذهن مخاطب را به کنکاش وامیدارد و او را به اندیشیدن می‌اندازد و دقیقاً نقش فرشته همان جایگاه نمادین را در هنرهای دینی دارد. این دسته آثار که به طور مستقیم و غیرمستقیم به مضامین دینی قرآن و آیات اشاره دارند، موضوعات و مضامین دین اسلام و داستان‌های مذهبی را به تصویر می‌کشند و حضور نقش فرشته در این دسته آثار بیشترین میزان را دارد. در آثار مذهبی فرشته‌ها نمایی انسان‌گونه دارند و هنرمند برای آنان جنسیت قائل نشده است. این فرشتگان چهره‌هایی واقع‌گرا و انسانی با خصوصیات معمول داشته‌اند. در آثار مذهبی گاه این فرشته‌ها به خاطر معنویت موضوع اثر و اعتقاد هنرمند سرپوشیده تصویر شده‌اند. در آثار مذهبی اکثراً فرشته‌ها در حال نیایش تصویر شده و دست به آسمان برداشته‌اند و حالت کلی فیگورها بیان بندگی محض آنها را نشان می‌دهد و فضای

کلی اثر به کمک تمام عناصر بصری اعم از رنگها و حرکت موجودات و بافت زمینه و نقوش گیاهی و حیوانی نشان دهنده فضایی آرام بخش و معنوی است.

نقش فرشته در آثار مذهبی-اساطیری

اسطوره یک روایت یا داستان عادی نیست که اگر بود به یک قصه تبدیل می‌شد. زبان و بیان اسطوره روایتی نمادین است، پس موضوعات نمادین مانند نبرد خیر و شر با اسطوره پیوند می‌خورد. و بیان هنرمند در بازنمایی اسطوره حالتی نمادین و رمزی و در عین حال مذهبی دارد. به عنوان مثال همین بازنمایی نماد خیر و شر توسط هنرمند نیازمند بیانی مذهبی و نمادین دارد. در بازنمایی نماد خیر و شر هنرمند به صورت رمزی و نمادین از اساطیر فرشته و اهریمن استفاده می‌کند تا خوبی‌ها و رذایل آدمی و سرشت او را نشان دهد و اگر یک اثر هنری فاقد بیان رمزی باشد بی‌ارزش می‌شود. در واقع برای بیان برخی مسائل مذهبی اسطوره و هنر لازم و ملزوم و مکمل یکدیگر می‌شوند. و کهن‌ترین و زیباترین جلوه‌های اساطیری مربوط به هنر همین بازنمایی نقش فرشته به صورتی نمادین و مذهبی و اساطیری است چون در دنیای واقعی وجود ندارد. در آثار هنری مذهبی با مضمون اساطیری دین نقش مهم و تعیین کننده‌ای دارد. در تاریخ هنر اسلامی فرشتگان در طیف گسترده‌ای از آثار دینی و اساطیری حضور دارند که یا بعد از مرگ یا هنگام پاداش و کیفر و یا در هیبت اساطیر خیر و شر دیده می‌شوند. در سویی آتش و ملائکه عذاب و حیوانات و دیوها و اهریمن و درهای دوزخ که سیاه و ظلمانی هستند و در سویی دیگر آرامش و روشنایی و نعمت‌های بهشتی با نقوش و گلها و گیاهان و ابرهای آبی آسمان و فرشتگان دیده می‌شوند. این دسته از آثار موجودات فرا واقعی و اساطیری را شامل می‌شوند. شاخصه اصلی این آثار که در تمام آنها دیده می‌شود نبرد میان خیر و شر و به نوعی فرشته صلح و اهریمن است. آنچه باید و نباید، فضایل و رذایل اخلاقی و خوب و بد انسانی است را هنرمند به صورتی اساطیری در نبرد میان خیر و شر نشان می‌دهد. این آثار با ناخودآگاه و روان شخص هنرمند و یا به طور کلی مخاطب به نوعی درگیر است. در تمامی نمونه‌های این شاخه روشنایی لباس فرشته در مقابل تیرگی لباس اهریمن قرار می‌گیرد که برابری ایجاد شده به تعادل اثر کمک می‌کند. رنگ‌های مرتبط با فرشتگان در کل درخشان و پرتحرک هستند، استفاده غنی از لباس‌های سفید و روشن در لباس فرشته این حس را به مخاطب القا می‌کند که برتری و پیروزی همواره با فرشته عدالت است. در تضاد با فرشتگان اندام شر و اهریمنان تقریباً همواره در فضا محو شده و غالباً به رنگ‌های خاکستری و خنثی و یا رنگ‌های سیاه و قرمز ختم می‌شود. در آثار اساطیری نقش فرشته‌ها به عنوان فرشته عدالت اکثراً با چشمانی بسته نمایانده شده و همیشه در حال نبرد با نیروی شر می‌باشد. در آثار اساطیری معمولاً فیگور فرشته در حال نبرد با اهریمن و موجود شر به تصویر در آمده است که جنبش و پویایی در این آثار بیشتر به چشم می‌خورد و معمولاً کارکتر فرشته، جوانی قدرتمند تصویر شده و اکثراً در حالت غالب و مسلط بر شخصیت اهریمن و در لباس سفید تصویر شده است.

نقش فرشته در آثار ادبی - تمثیلی

ادبیات و هنر همواره پیوند و هم‌خوانی ذاتی داشته‌اند و فرشته از نقوشی است که همواره هم در ادبیات و هم در عرصه هنر جلوه نموده است. فرشتگانی که در آثار ادبی تجسم یافته‌اند در واقع انسان - فرشته‌هایی هستند که به صورت زانی زیبا و بالدار توصیف شده‌اند. فرشتگان در آثار ادبی در نهایت زیبایی و معصومیت و در عین حال عنصری فعال و تأثیرگذار هستند. در آثار ادبی زنان فرشته هیچ‌گاه چهره‌های منفی ندارند و نماد چیزهایی مقدس، زیبا و ملکوتی هستند و در هیبت فرشتگانی الهام‌بخش ظاهر می‌شوند. در این آثار آنان انسان فرشته‌هایی هستند که غالباً به صورت زنان جوانی نمایش داده شده‌اند. فیگور فرشته‌ها در این آثار اکثراً به صورت کامل ترسیم نشده و حالتی رویاگونه و خیالی دارند.

نقش فرشته در آثار عارفانه

آثار عارفانه بخصوص در هنر اسلامی دیده می‌شود و یکی از بهترین نمونه‌های بازنمایی نقش فرشته، در آثاری است که فرشته حالتی عارفانه دارد و هنرمند در صدد بازنمایی فرشته با هیبتی عارفانه و مست شده است. در گروه آثار عرفانی فرشتگان نمایی از درون انسان را به نمایش می‌گذارند و انسان را در جدال با نفس خویش یاری می‌کنند. در آثار عرفانی این فرشته‌ها نقش

نجات‌دهنده آدمی از نفس خویش را دارند و پیکر آنها معمولاً بزرگتر از جثه‌ی انسان تصویر شده تا به نوعی یاری‌کننده‌های قدرتمند را نشان دهد که حامی انسان است. فضای کلی اثر نوعی خلسه و پریشان حالی را نشان می‌دهد که بی ارتباط به مفاهیم عرفانی اثر نمی‌تواند باشد. ایرانیان از دیرباز به عالم ارواح و موجودات فرازمینی باور داشته و به آن اهمیت می‌دادند و با استفاده از قدرت تخیل و اعتقادات، در پی به وجود آوردن فضای ذهنی خود بودند. این تفکر بعد از اسلام نیز وجود داشته و با توجه به محدودیت‌های صادره از جانب اسلام برای هنر و هنرمندان، رنگ و بوی معنوی تر و مذهبی تری به خود گرفته و در مکاتب مختلف نگارگری و هنر دوره‌های مختلف اسلامی طرح و نقش‌های متعددی از این ذهنیات به تصویر در آمده است. نقش فرشته نیز از طرح‌هایی است که همواره مورد استفاده هنرمندان مسلمان قرار گرفته است و از آنجا که این طرح ریشه در باورهای مذهبی مسلمانان داشته همواره از جایگاه و ارزش خاصی در میان هنرمندان مسلمان نیز برخوردار بوده است و در بسیاری شاخه‌ها چون آرایش نسخ خطی، نگارگری، دیوارنگاری و ... بسیار تصویر شده و در هر دوره دارای ویژگی‌های خاصی می باشد که بر حسب تغییرات اجتماعی و سیاسی متناسب با هر دوره تغییر کرده است. در اسلام از تقرب فرشتگان بسیار یاد شده است به ویژه جبرئیل که حامل پیام وحی است. میکائیل که ناظر بر عالم طبیعت و ناسوت است؛ اسرافیل که فرشته در قیامت است و عزرائیل که فرشته ستاننده جان‌هاست. اما چنانچه گفته شد در اکثر نگاره‌های اسلامی ایرانی تصویر جبرئیل که در حال خبررسانی و وحی به حضرت محمد(ص) است به وفور مشاهده می‌شود. در دوره اسلامی و تحت تأثیر اعتقادات مذهبی، فرشته‌ها از طرف پروردگار عالم بر انسان‌ها برگزیده و نازل شده و با آنها ارتباط برقرار می‌کردند. شاید حضور فرشته به عنوان واسطه میان پروردگار و انسان که با ابزار کلام انجام می‌شود و وجود انسان به عنوان برترین مخلوقات که دارای قدرت کلام است باعث شده که نقش فرشته‌ها در ترکیبی از پیکره انسان و بال در آثار هنری ظاهر شود. فرشتگان در نقاشی و هنرهای تزئینی ایرانی شکل و شمایل انسانی دارند و تنها وجه قابل قیاس آنها با یک فیگور انسانی در داشتن بالی با پره‌های فراوان است. در این نگاره‌ها ما شاهد فرشتگانی با فیگورهای انسانی هستیم تنها فرشته‌ای که ظاهری کاملاً متفاوت از وجوه انسانی دارد؛ فرشته هفتاد سر است که هر سر او دارای هفتاد زبان است. وجود فرشتگان زن با گیسوان مشخص نیز در اغلب نگاره‌ها دیده می‌شود که می‌توان اینگونه تصور کرد که اگرچه در سنت اسلامی گیسوان زنان لازم است که پوشیده باشد ولی در بسیاری از نگاره‌ها موهای فرشتگان دیده می‌شود. از دیگر ویژگی فرشتگان در نگاره‌ها و تصاویر، داشتن هاله تقدس بر حول سر است که به رنگ طلایی نمایش داده شده است. نقاش با این کار قصد نشان دادن مقام و تقدس آسمانی فرشتگان را داشته است که وجود این هاله‌های نورانی را می‌توان تا تمدن‌های بین‌النهرین ریشه یابی کرد.

فرشته‌های مکاتب اولیه نقاشی ایرانی بعد از اسلام یا از شیوه‌های متقدم تر مانند نقاشی مانوی تأثیر گرفته‌اند یا از فرشته‌های بیزنسی تأثیر پذیرفته‌اند که ایستایی و رنگین بودن و چین پارچه‌های لباس فرشتگان مشخصه آنان است. تصویر بال فرشتگان در نقاشی‌های ایرانی متنوع است و یکی از راه‌های تشخیص مکتب و حتی نقاش تصویرگر آن نگاره، همین شکل بال‌هاست. به این ترتیب که یا به صورت بال پرندگان مملو از پره‌های رنگین است یا با شکل‌های شعله‌سان و برش دار تصویر شده‌اند. تمامی این فرشتگان دارای اجزای خاصی هستند که در تمامی آنها مشترک است. بال در فرشتگان نه تنها بیانگر عظمت معنوی بلکه عامل فعلیت آن‌هاست. فرشتگان غالباً جنسیت زنانه دارند و تمامی آنها در حال نیایش و یا پرواز و یا مراقب از انسان و یا در حال جنگ با اهریمن هستند. تمامی فرشتگان دارای بال هستند و بال‌های آنان در تمامی آثار تقریباً به یک شکل بوده و با قوسی از پشت و سرشانه فرشته شروع و به سه دسته شاهپر و پره‌های کوچکتر تقسیم می‌شوند. چهره‌های فرشتگان مطابق چهره‌ها در هر دوره بوده و به حالت واقعی نزدیک‌تر هستند، اندام‌های آنان، در فضای نگاره گاه محو شده و گاهی به طور کامل تصویر شده‌است. جامه و پوشش آنها اکثراً ردایی بلند و پوشیده است متناسب با پوشش هر دوره بوده، گاهی به دلیل معنویت اثر برای هنرمند این فرشتگان دارای پوشش و تاجی برای سر نیز بوده‌اند و گاهی اینگونه نیست و فرشتگاه تاج یا کلاهی مرتبط با پوشش هر دوره را به تن داشته‌اند. فرشتگان دارای پیکرهایی لطیف با حالات و حرکات نرم در کمال آرامش و تعادل ترسیم می‌شوند و غالباً چهره‌هایی معصوم و نورانی دارند. رنگ آمیزی فرشتگان در کلیه آثار رویکردی دارد تا توجه مخاطب را جلب جنبه تقدسی فرشته و اهمیت آن در اثر بنماید، گاه با استفاده از رنگ‌های تند و گاه ملایم. رنگ‌های به کار رفته در نقش فرشتگان نتیجه تخیل هنرمند نیستند بلکه نتیجه شهود و رویت اوست. عینی از واقعیت که فقط با شعور خاصی در هنرمند امکان‌پذیر می‌شود و از آنجا

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

که فضای هنر اسلامی تجسمی از فردوس است و فردوس اقلیم فرشتگان است این آثار از درون خود دنیایی را روشن می‌سازند که در ذهن و پیشینه سرزمین ما وجود داشته است. فرشتگان با سایه پردازی‌های روشن و سبک و نهایت شفافیت و خلوص رنگ آمیزی شده‌اند. لازم به ذکر است که تنوع رنگی در تمامی آثار مربوط به فرشتگان دیده می‌شود. همچنین در تمامی نمونه‌ها روشنایی لباس فرشته در مقابل تیرگی لباس اهریمن قرار می‌گیرد که برابری ایجاد شده به تعادل اثر کمک می‌کند. رنگ‌های مرتبط با فرشتگان در کل درخشان و پرتحرک هستند، استفاده غنی از رنگ سفید و روشن در لباس فرشتگان بسیار دیده شده و این حس را به مخاطب القا می‌کند که برتری و پیروزی همواره با فرشته عدالت و نور و روشنایی است و این موضوع در تضاد با رنگ‌های خاکستری و خنثی و یا رنگ‌های سیاه و قرمز مربوط به نقش اهریمنان می‌باشد. در نگارگری ایران ما شاهد فرشتگانی سبک‌بال هستیم فرشتگانی که حالتی سیال و نرم در فضا پرواز می‌کنند و یا به صورت معلق مانده‌اند بدون آنکه سنگینی وزن آنها احساس شود. در نگارگری و هنر اسلامی فضای غالب، فضایی ماورایی و مثالی است. زمان و فضا در آثار مرتبط با فرشتگان و در هنرهای اسلامی زمان و فضای واقعی نبوده و در واقع نموداری از فضای ملکوت است و اشکال و رنگ‌هایی که در آن وجود دارد جلوه‌ای از عالم مثال است. در فضاهای وهمی و هم زمانی تصاویر فرشتگان بدون ارتباط منطقی و با یکسری تمهیدات بصری در کنار هم قرار گرفته‌اند تا القای حس وحی و الهام را به خوبی برسانند. حضور نقش فرشته را در هنرهای تزئینی اسلامی از نگاره‌ها گرفته تا سایر شاخه‌ها، به چند شکل مختلف شاهد هستیم: حضور فرشته در ارتباط با متن نسخه خطی و نماد قداست: گاهی نقش فرشته یا انسان بالدار نماد قداست می‌باشد و در اثر یا نسخه مربوطه شاهد ارتباط مستقیم متن نسخه و مضمون آن با تصویر هستیم و کلمه فرشته در متن نسخه نیز دیده می‌شود. حضور فرشته بی‌ارتباط با متن و به شکل نیرویی اهورایی و خیر: گاهی در متن نگاره اثری از کلمه فرشته نمی‌باشد، اما با در نظر گرفتن معنای کلی نگاره، از فرشته به شکلی نمادین، به عنوان نیرویی اهورایی و خیر استفاده شده است و ارتباط مستقیمی بین متن نسخه و نگاره تصویرسازی شده، دیده نمی‌شود. در این حالت در متن نسخه به وجود فرشتگان اشاره‌ای نشده ولی به دلیل برخورداری از فضایی روحانی و با توجه به قداست اعتقادی و مذهبی نماد فرشته که از گذشته در فرهنگ و تمدن ایرانی حضور داشته بوده، از نقش فرشته جهت القای بیشتر حالت معنوی و فضای مثبت استفاده شده است. در این اثر ارتباطی بین متن و تصویر وجود ندارد و نقش فرشتگان به صورت نمادین شکل گرفته است. حضور فرشته بی‌ارتباط با متن و به شکل نماد پیروزی و تقابل خیر و شر: گاهی در برخی نگاره‌ها و یا آثار تزئینی هنر اسلامی، حضور فرشته در اثر، رویکردی مثبت به شمار می‌آید و شاهد پیروزی حق بر باطل و تقابل خیر و شر را در اثر شاهد هستیم. حضور فرشتگان در اثر بعنوان نیروی حق و پشتیبان، که دارای قداست معنایی هستند و در تقابل با نیروی باطل و گاه در کنار نقش دیوان ترسیم شده است. نقش فرشته در این دسته تصاویر به صورت نمادین استفاده شده است و ارتباط مستقیمی با متن نگاره ندارد و شاهد پیروزی حق بر باطل هستیم. در این تصویر نقش فرشته به صورت نمادین به عنوان نماینده نیروی خیر و مقدس به نمایش درآمده و در حال مبارزه و شکست دادن دیو نشان داده شده است و ارتباطی بین متن و تصویر مشاهده نمی‌شود. حضور فرشته بی‌ارتباط با متن و به عنوان نقشی تزئینی: گاهی نیز هیچ نامی از فرشته در متن کتیبه‌های موجود در نگاره وجود ندارد و تنها فرشتگانی در طرفین تصویر ترسیم شده‌اند. در این حالت حضور فرشته در اثر صرفاً جنبه تزئینی داشته و ارتباطی بین تصویر و متن وجود ندارد. حضور فرشته در ارتباط با داستان و نماد قداست: گاهی نقش فرشته یا انسان بالدار نماد قداست می‌باشد و در اثر هنری شاهد ارتباط مستقیم داستان و مضمون آن با نقش فرشته هستیم. حضور فرشته بی‌ارتباط با داستان و به عنوان نقشی تزئینی: گاهی نقش فرشته در اثر تنها برای پر کردن فضای اثر ترسیم شده و در این حالت حضور فرشته در اثر صرفاً جنبه تزئینی دارد.

۵- بحث و نتیجه‌گیری

حضور فرشته در تصاویر تلاشی است برای عینیت دادن به واسطه‌ای میان دنیایی ناپایدار و عالم مشهودات است و هنرمندان در هر دوره فرشتگان را براساس باورها و اعتقادات خود در گونه‌های مختلف تصویر کرده‌اند به طور کلی مولفه‌های بسیاری چون دین و جهان بینی دینی، جامعه حاکم و نگاه اجتماعی موجود، میزان تقدس فراوان نقش فرشته در نگاه هنرمند دینی، مواد و مصالح مشترک موجود و بسیاری عوامل دیگر در بازنمایی نقش فرشته در هنرهای اسلامی تاثیرگذار بوده‌اند. همچنین با توجه

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

به اعتقادات دینی و جهان‌بینی موجود در میان مسلمانان و نیز جایگاه متفاوت غیرمادی و مادی فرشته در اسلام این نقش به اشکال مختلفی در نگاه هنرمند اسلامی موجودیت یافته و به تصویر کشیده شده است. اکثر تصاویر و نقوش برجای مانده از فرشتگان حول محوریت داستان‌های مذهبی می‌گردد و داستان‌هایی با موضوع فرشتگان در دین اسلام وجود دارد زیرا فرشتگانی مانند جبرئیل، میکائیل، عزرائیل و... مثلاً در نحوه نشان دادن فرشتگان در هنر دوران اسلامی کاملاً جنبه قدسی در ترسیم فرشتگان دیده می‌شود و می‌توان به این نکته اشاره کرد که فرشتگان در نگاره‌های ایرانی اغلب وظایفی بر عهده دارند و در حال انجام کاری هستند و یا یک شیء را حمل می‌کنند. این بخش از یافته‌های پژوهشی با برآیند پژوهشی حسین‌آبادی و محمدپور (۱۳۹۵) هم‌نواپی دارد. چگونگی به تصویر کشیدن فرشته‌ها در واقع ناشی از جهان‌بینی، برداشتها، باورها و یا اعتقادات هنرمند و نقاش است. هر جا که نگاه هنرمند به سوی خداوند و ملکوت آسمانها گرایش داشته و تلاش او در تجلی زیبایی الهی باشد تصاویر فرشته‌ها به عالم ملکوت و حقیقت وجودیشان نزدیکتر شده همانند هنر نگارگری ایران که همیشه این ویژگی را دارا بوده است و جز حقیقت و ذات ملکوت در آن چیزی نمی‌توان یافت. با توجه به تغییرات فکری هر دوره تغییراتی در بازنمایی نقش فرشته دیده می‌شود. فرشتگان در هنرهای تزئینی و تصویری اسلامی اغلب با شباهت‌هایی یکسانی به لحاظ آرایش چهره و آرایش جامه‌ها و حتی تصویر نوع بال‌ها دیده شده‌اند.

بازنمایی فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای نگارگری معاصر، تحت تأثیر مولفه‌های دینی به وضوح قابل تشخیص است. این مولفه‌ها شامل نمادهای مذهبی، اسطوره‌های دینی و اعتقادات مرتبط با فرشتگان می‌باشند. با توجه به این مولفه‌ها، فرشته‌ها در این آثار به عنوان نمادهایی از پاکیزگی، آرامش، حفظ حقیقت و راهنمایی معنوی شناخته می‌شوند. با توجه به اینکه دین و اعتقادات معمولاً جزئی از هویت فردی و فرهنگ یک جامعه هستند، تأثیر مولفه‌های دینی بر بازنمایی فرشته در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای نگارگری معاصر بسیار قابل توجه است. این تأثیرات نه تنها به جذابیت ظاهری آثار، بلکه به عمق و معنای آنها نیز افزوده شده است. به عبارت دیگر، مولفه‌های دینی باعث افزایش ارتباط بین بیننده و آثار می‌شوند و بازنمایی فرشته به عنوان نمادی از خیر و خوبی، امید و روحانیت در ذهن بیننده را تقویت می‌کند. این قسمت از نتایج تحقیق نیز با برآیند مطالعاتی مهرنیا و گروسی (۱۴۰۱) سازگاری دارد. در اکثر تصاویر، برای بازنمایی فرشته در هنر اسلامی، از شیوه‌های دوبعدی استفاده شده و سایه و روشنکاری و حجم‌پردازی کاربرد نداشته است، همچنین با بررسی این نقش در هنرهای مختلف اسلامی می‌توان به جایگاه والای نقش فرشته در آثار هنرمندان مسلمان و نیز ویژگی‌های بصری این نقش در آثار اسلامی پی برد. به لحاظ ظاهری فرشته‌های اسلامی نمایی انسان‌گونه دارند و هنرمند اغلب جز در دوره‌هایی خاص، برای آنان جنسیت قائل نشده است. در تمام آثار بررسی شده این فرشتگان چهره‌هایی واقع‌گرا و انسانی با خصوصیات معمول داشته‌اند. البته این فرشته‌ها در موضوعات داستانی مذهبی، به خاطر معنویت موضوع اثر و اعتقاد هنرمند اغلب سرپوشیده تصویر شده‌اند. این قسمت از یافته‌های پژوهشی نیز با برآیند مطالعاتی حکیم و دادور سازواری دارد. در آثار عرفانی فرشتگان نمایی از درون انسان را به نمایش می‌گذارند و انسان را در جدال با نفس خویش یاری می‌کنند. در آثار اساطیری نقش فرشته‌ها به عنوان فرشته عدالت اکثراً با چشمانی بسته و شمشیر به دست نمایانده شده و همیشه در حال نبرد با نیروی شر می‌باشند و در آثار ادبی و تمثیلی آنان انسان فرشته‌هایی هستند که اغلب به صورت زنان جوانی نمایش داده شده‌اند.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

در مطالعه حاضر فرم‌های رضایت نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

مشارکت نویسندگان

کلیه مراحل این پژوهش به صورت مشترک توسط نویسندگان انجام شده است.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است.

منابع

- بلوکباشی، علی (۱۳۸۰). *شمایی تمایلی نگاری در حوزه هنرهای عامه ایران*. کتاب ماه هنر ۳۱ (۳۲)، ۷-۳.
- پرتوی، پروین (۱۳۸۶). تحلیل کیفی در مطالعات هنری با تأکید بر شیوه‌های گردآوری داده‌ها، تحلیل محتوا و تجزیه و تحلیل تطبیقی. *نشریه پژوهشنامه فرهنگستان هنر*، ۳ (۱)، ۱-۱۸.
- حسامی، حمیدرضا؛ شیخی، علیرضا (۱۴۰۱). سیر تحول دیونگاری در نگارگری ایرانی با تأکید بر شاهنامه‌نگاری از دوره ایلخانی تا پایان دوره قاجار. *نگره*، ۱۷ (۶۴)، ۱۰۵-۱۲۵.
- حسین‌آبادی، زهرا؛ محمدپور، مرضیه (۱۳۹۵). بررسی تأثیر نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای با موضوعات مذهبی بر روی باورهای عامه مردم. *مجله جلوه هنر*، ۱۶ (۱)، ۸۲-۹۸.
- حکیم، اعظم؛ دادور، ابولقاسم (۱۳۹۷). مطالعه تطبیقی روایت‌پردازی دینی در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای و گوتیک. *فصلنامه نگره*، ۴۷ (۱۳)، ۹۴-۱۰۹.
- خان‌سالار، زهرا (۱۳۸۶). *تصویرنگاری در هنر عامیانه (خیالی نگاری)*. فرهنگ مردم، ۲۱ (۲۲)، ۶۳-۵۵.
- خزعلی، مرضیه (۱۳۸۷). بررسی ماهیت فرشتگان از دیدگاه ادیان الهی. *فصلنامه اندیشه نوین دینی*، ۴ (۱۲)، ۱۵۳-۱۸۴.
- داعی الاسلام، محمدعلی (۱۳۶۴). *فرهنگ نظام*. تهران: شرکت دانش.
- رجالی تهرانی، علیرضا (۱۳۷۸). *فرشتگان*. قم: نشر دفتر تبلیغات اسلامی.
- شایگان، داریوش (۱۳۸۴). *هانری کرین: آفاق تفکر معنوی اسلام ایرانی*. ترجمه باقر پرهام. تهران: فرزانه.
- شصتی، شهره؛ پشتونی‌زاده، آزاده (۱۴۰۱). مطالعه تطبیقی مفهوم نقش فرشته در آثار حجت امانی به مثابه هنر معاصر و نگارخانه‌های دوره قاجار. *باغ نظر*، ۱۹ (۱۰۸)، ۱۷-۲۸.
- شیخی، علیرضا و قرائی، نسیم (۱۳۹۵). تحلیل بصری عنصر فرشته در آثار استاد محمود فرشچیان. *فصلنامه نگارینه هنر اسلامی*، ۱۰ (۹)، ۴-۱۶.
- قرائی، نسیم (۱۳۹۴). *تحلیل بصری عنصر فرشته در نقاشی دوره اسلامی در ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه عالی فردوس.
- قزوینی، محمدن زکریا (۱۳۹۰). *عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات*. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- کامرانی، بهنام (۱۳۸۵). *تبارشناسی فرشته در نقاشی ایران*. کتاب ماه هنر، ۶۹-۵۲.
- کفشچیان مقدم، اصغر؛ یاحقی، مریم (۱۳۹۰). *بررسی عناصر نمادین در نگارگری ایران*. باغ نظر، ۱۹ (۷)، ۷۶-۶۵.
- کلبادی‌نژاد، فائزه (۱۳۹۱). *حقیقت فرشتگان*. جهان نیوز آنلاین.
- کوپر، ژان سی (۱۳۷۹). *فرهنگ مصور نمادهای سنتی*. ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: فرشاد.
- مهرنیا، سیدمحمد؛ گروسی، زینب (۱۴۰۱). *تحلیلی بر عناصر روایی در نقاشی‌های مذهبی - قهوه‌خانه‌ای*. نشریه تخصصی هنرهای کاربردی، ۳ (۳)، ۸۹-۱۰۴.
- نصرالله‌زاده، سیروس؛ نباتی مظلومی، یاسمن (۱۳۹۵). *پیشینه تاریخی ایزدبانو نیکه/ فرشته بالدار: تداوم یک بن‌مایه از اشکانیان تا قاجار*. *فصلنامه پژوهشهای علوم تاریخی*، ۸ (۲)، ۱۱۵-۱۳۴.
- نورمن، کی. دنزین؛ ایوناس، لینکلن (۱۴۰۳). *کتاب راهنمای پژوهش کیفی*. ترجمه عبدالله گیویان و محمد سروی‌زرگر، تهران: شرکت دانش‌پژوهان نوآور رسان‌یوم.
- هال، استوارت (۱۴۰۳). *معنا، فرهنگ و زندگی اجتماعی*. ترجمه احمد گل‌محمدی، تهران: نشر نی.
- هال، جیمز (۱۳۸۰). *فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب*. ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.
- یاحقی، محمد جعفر (۱۳۸۶). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی*. تهران: سروش.

References

- Dissanayake, E. (2008). *Art and Intimacy: How the Arts Began*. University of Washington Press.
- Elkins, J. (2017). *Is Art History Global?* Routledge.
- Kuspit, D. (2011). *The End of Art*. Cambridge University Press.
- Griffiths, J., & Hanna, A. (Eds.). (2020). *Architectural Space and the Imagination: Houses in Literature and Art from Classical to Contemporary*. Palgrave Macmillan.
- Simpson, M. S. (2008). Mostly modern miniatures: Classical Persian painting in the early twentieth century. In *Muqarnas, Volume 25* (pp. 359-396). Brill.

رهبر، رامک؛ اردلانی، حسین (۱۴۰۴). *بازنمایی نقش فرشته در پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای و نگارگری معاصر*. *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۷ (۲)،

